

रेडियोसँगका मेरा नाता सम्बन्धहरू

गोविन्द वर्तमान

सत्ताईस सालतिरको घटना हो । त्यस बेला म दस वर्षको थिएँ । पहाडतिरबाट सहर आइपुगेका दुईजना बटुवाहरू चाबहिलको सडकमा हिँडिरहेका थिए । एउटाले हातमा सानो रेडियो बोकेको थियो र त्यो रेडियो बजिरहेको थियो । म सडकछेउको एउटा कपडा पसलमा थिएँ । सडकमा रेडियो बजाएर हिँडिरहेका ती पथिकहरूलाई देखेर म बसेको पसलको साहूजीले व्यङ्ग्यात्मक मुस्कान फाल्यो र भन्यो— “हेर पाखेहरू बाटोमा रेडियो बजाएर हिँडेका, कस्तो लाज नभएको ?”

यस्तो अप्रिय टिप्पणी सुनेको पैतीस वर्षपछि आज म थुप्रै सहरियाहरू सडकमा रेडियो बजाएर हिँडिरहेको देखिरहेको छु । विहान विहान ‘मर्निङ् वाक’ भनिने पदयात्रामा म आफ्नो घरदेखि गौरीघाट र गौरीघाटदेखि गुप्त्येश्वरी हुँदै त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलको उत्तरीछेउ पार गरेर गोठारको दक्षिणी खोंचसम्म पुग्छु र फर्किन्छु । विहान पाँच बजेदेखि साढे छ बजेसम्मको अवधिमा म जति पनि मर्निङ्वाकरहरू भेट्छु तीमध्ये झण्डै पचहत्तर प्रतिशतले हातमा वा

ज्याकेटको खत्तीमा फुच्चे रेडियो बोकेर त्यसबाट प्रसारित समाचार वा अन्य कार्यक्रमहरू सुनिरहेका हुन्छन् । त्यो दृश्य देखेबित्तिकै मलाई पैंतीस वर्षअघि 'पाखे' भनिएका तिनै निर्दोष बटुवाहरूको सम्झना हुनथाल्छ । बाटो हिँड्दा रेडियो बजाउँदै हिँडेकाले उनीहरू खिसीका पात्र भएका थिए; तर आज स्वयं सहरियाहरू सडकमा रेडियो बजाउँदै हिँड्न थालेका छन् ।

म रेडियोसँग भण्डै ४० वर्षदेखि आकर्षित छु । टेलिभिजन कस्तो हुन्छ भन्ने सामान्यज्ञानसमेत नभएको बेलामा ट्राञ्जिस्टर भनिने फुच्चे रेडियोको प्रभाव, महत्त्व र आकर्षण मलाईजस्तै थुप्रैलाई थियो । बाल्यकालमा म कपडा पसलहरूमा कपडाका थानहरूको बीचमा राखिएको ठूलो रेडियो देखेर लोभिएको छु र त्यसबाट आउने गीत र समाचारहरू सुनेर अचम्भित भएको छु । त्यस बेला मलाई के लाग्थ्यो भने यति सानो वाकसभित्र बसेर बोल्ने र गाउने मानिस कति सानो होला ? त्यो मानिस त्यसभित्र कसरी अटाएको होला ? यदि मानिस त्यहाँ छैन भने मानिसले बोलेको, गाएको र बाजा बजाएको कसरी त्यहाँबाट बाहिर आउन सक्थ्यो त ?

अज्ञानपूर्ण अवस्थाको यस्तो जिज्ञासालाई शान्त पार्न सक्ने मानिस मेरा वरिपरि थिएनन् । त्यस बेला मैले सोधेका प्रश्नका उत्तरहरू दिन हुर्केका मानिसहरूलाई निकै कठिन पर्थ्यो । त्यसैले उनीहरू कि मलाई हप्काउँथे कि मैले बुझ्न र पत्याउन नसक्ने शैलीमा मलाई अर्थ्याउँथे । त्यसैले मेरो बालसुलभ मनबाट निःसृत भएको जिज्ञासा अभिभावकहीन बालकजस्तो दुहुरो हुन्थ्यो र मर्थ्यो ।

मैले आफ्नो पुस्तक *सोह साँभहरू*मा पनि लेखेको छु- चार वर्षको उमेरमा मैले रेडियोबाट उच्छ्रितिएर आएको गीत सुनेको थिएँ र रमाएको थिएँ । नारायण गोपाल र तारादेवीको स्वरमा गाइएको त्यस गीतको बोल थियो:

ए ९९ कान्छा ठट्टैमा यो वैँश जान लाग्यो

जाँदैन वाचा खेर पर्ख लिन आउँला

त्यति बेला मलाई यस गीतका गायक-गायिकाबारे थाहा थिएन । गीत सुनेर म रमाएको थिएँ र पुरानो वार्दली भएको मेरो जन्मघरमा उभिएर गीतसँगै भुमेको थिएँ । मलाई रेडियोतिर लगाव र आकर्षण त्यस्तै गीतहरूले नै दिलाएका हुन् । रेडियो भएको छिमेकीको घर र पसलतिर म केटाकेटी उमेरमै जान्थेँ र सुन्थेँ । एउटा रेडियो हाम्रो घरमा पनि भइदिए कति मज्जा हुन्थ्यो भन्ने भावना मभित्र अङ्कुरित भएको थियो र विस्तारै भाङ्गिएको थियो । तर हामी गरीब थियौँ र मेरो वासित रेडियो किन्ने पैसा थिएन ।

चाबहिल चौबाटोको हाम्रो डेरा र मेरो जन्मघरबाट हाम्रो परिवार २०२२ सालमा अलिकति पूर्वतिरको मैजुबहालमा सन्थो । त्यहाँ हामीले एउटा सानो कच्चीघर किनेका थियौं । त्यस घरदेखि नजिकै हालका सुपरिचित गीतकार धनेन्द्र विमलका पिता विश्वनाथ विमलको घर थियो । विश्वनाथ विमल रेडियो नेपालमा थिए र उनको घरमा रेडियो बजिरहन्थ्यो । आक्कल-भुक्कल म उनको घरबाट आउने रेडियोको आवाज सुन्थेँ । कसैको घरमा रेडियो हुनु ठूलै कुरा थियो । रेडियो बज्ने घरलाई अरू घरका मानिसहरू इर्ष्यापूर्ण भावनासहित ठूलो भन्थान्थे । मलाई विश्वनाथ विमलको घर त्यस्तै ठूलो घरजस्तो लाग्थ्यो । पछि २०२७ सालतिर हामीले पुरानो कच्चीघर बेच्यौं र विश्वनाथ विमलकै घरछेउमा जग्गा किनेर अर्को कच्चीघर बनायौं । काँचो इँटको गाढो र जस्ताको छानो भएको हाम्रो यो दोस्रो घरमा आइपुग्दा विश्वनाथ विमलको घरमा बज्ने रेडियोबाट आउने गीत र समाचारहरू अक्सर हामी पनि सुन्थ्यौं । त्यस बेला मैले स्वाद लिएर सुन्ने भनेको फेरि पनि गीत नै थियो । त्यस बेला मैजुबहालका पन्ध्रवीसओटा घरहरूमध्ये चारपाँचओटा घरहरूमा रेडियो बज्थ्यो र ती घरहरू अन्यको तुलनामा ठूला घरहरूजस्ता लाग्थे । मजस्ता नौदस वर्षका केटाकेटीहरूका दृष्टिमा त ती घरहरू वास्तवमै शक्तिशाली र ठूला घरहरू थिए ।

२०२६ सालतिर म सीताराम शर्माको घरको बैठक कोठामा रेडियोको सङ्गत गर्न पुगेको थिएँ । सीतारामदाइ मेरा पिताजीका साथी थिए । पिताजी प्राइभेट फर्मको जागिरबाट राती अवेर घर फर्कनुहुन्थ्यो । आमा अक्सर विरामी पर्नुहुन्थ्यो र राम्रो हेरचाह प्राप्त गर्न माइत गएर बस्नुहुन्थ्यो । त्यसैले घरमा मेरी आमा नभएका बेला पिताजीले मलाई सीतारामदाइको परिवारलाई जिम्मा लगाएर जागिरमा जानुहुन्थ्यो । त्यस घरमा सधैं रेडियो बजिरहन्थ्यो र त्यस रेडियोको आकर्षणले गर्दा त्यस घरमा म रमाएर बस्थेँ । त्यस बेला त्यस घरको रेडियोबाट अक्सर मोहम्मद रफीको स्वरमा गीतहरू बजेको सुनिन्थ्यो । ती गीतहरूमध्ये एउटा गीत थियो- 'नैन मिला के चैन चुराना किसका है यह काम' ।

अठ्ठाईस सालको एउटा घटनाले रेडियो एउटा मनोरञ्जनको साधनमात्र नभएर सूचनाको प्रभावकारी माध्यम पनि हो भन्ने सर्वथा नौलो ज्ञान मलाई प्राप्त भयो । मैले कहानेर सुनेँ अहिले सम्झन्नँ, तर रेडियो सुनेँ र मैले राजा महेन्द्रको मृत्यु भएको समाचार थाहा पाएँ । हृदयाघातले राजा महेन्द्रको निधन भएको समाचार रेडियो नेपालबाट रुञ्चे स्वरमा कसैले भनिरहेको थियो । त्यो सुनेर म भावुक भएँ । त्यति बेला मलाई राजा भनेको देउतासरहको मानिस हो भन्ने लाग्थ्यो । त्यस्तो ठूलो मानिस मरेको समाचार रेडियोले मलाई तुरुन्तै

सुनाइदियो । यदि रेडियो सुन्न नपाएको भए त्यस समाचारलाई मैले कसैको मुखबाट अलि पछिमात्र सुन्थेँ र मलाई आफैँले सुनेकोजस्तो विशिष्ट अनुभूति हुने थिएन । राजा महेन्द्रको निधनको सूचनापछि बैराग लाग्दो धुन बजाएर रेडियो नेपाल रुन थालेको थियो र त्यो निरन्तर रोइरहेको थियो ।

राजा महेन्द्रलाई मैले जम्मा एकपटक देखेको थिएँ; पशुपतिनाथको मन्दिरभित्र शिवरात्रीमा । मलाई २०२६ सालको शिवरात्रीको त्यस रातमा पशुपतिनाथको पश्चिम ढोकातिर देखाएर मानिसहरूको घुइँचोको वीचमा चेप्पिएकी मेरो आमाले भन्नुभयो— “ऊ हाम्रो राजा, ल हेर !” मैले राजालाई देखेँ र रोमाञ्चित भएँ । यो घटनाबाहेक राजा महेन्द्रप्रति ममा भावुकता जाग्नको कारण थियो— उनी मवीवी शाह पनि थिए । चार या पाँच कक्षामा मैले मवीवी शाहको कविता पढेको थिएँ । त्यो गीति कविता मलाई त्यति बेला औधी मनपरेको थियो । त्यसका सुरुका हरफहरू थिए:

तितरी पङ्खी बादलमाथि सुनौलो साँभमा
बगेको खोला कल्कल गरी जुनेली रातमा

लेखनाथ र देवकोटाका लयवद्ध कविताहरू मन पराउने मेरो मानिसक जगतलाई रचनाकार राजा मरेको सूचना अप्रिय लागेको थियो । त्यही अप्रिय सूचनाले मभित्र एक प्रकारको भावुकता जन्माइदियो । त्यस भावुकताले गर्दा नै मैले ती राजाको अनुहार र कवितालाई अनायास सम्झिएँ । यो अवस्थाको उत्प्रेरक त्यतिखेर रेडियो नै थियो । त्यस घटनादेखि मलाई थाहा भयो— रेडियो भनेको सूचनाको एउटा शक्तिशाली स्रोत हो । त्यसपछि गीतमात्र होइन, रेडियोबाट आउने सामाचारतिर पनि मेरो ध्यान जान थाल्यो । तर मेरो घरमा रेडियो थिएन । मलाई लागि रहन्थ्यो, हाम्रो घरमा पनि एउटा रेडियो भए हुन्थ्यो ।

यसैबीच मेरो घरमा रेडियो आइपुग्यो । अब मलाई हाम्रो कच्चीघरको स्तर एक्कासी बढेको जस्तो लाग्न थाल्यो । पिताजीले एउटा ठूलै रेडियो घरभित्र ल्याउनुभएको थियो । त्यस रेडियोलाई घरको भित्तामा नै बनेको दराजजस्तो ठाउँमा राखियो । त्यसले कोठाको शोभा ह्वात्तै बढाइदिएको मैले ठानेँ । विहानको समय थियो, त्यसले धुव थापाको स्वरमा समाचार भन्न थाल्यो । पिताजी आफैँ मख्ख परेभैं गरी समाचार सुन्न थालेका थिए; मचाहिँ कुर्कुरे बैँसको केटोले त्यस्तै केटीलाई हेरेभैं सम्मोहित भएर रेडियोको अनुहार हेरिरहेको थिएँ । त्यो नयाँ र चम्किलो थियो । त्यसलाई आदरपूर्वक हेर्दा मैले त्यसको नाउँ देखेँ । त्यो ‘बुस’ रेडियो रहेछ ।

बुस रेडियोबाट मेरा पिताजीले सुन्ने दुई थरी प्रसारणहरू थिए । समाचारहरू र *बिनाका गीतमाला* । बुधवारको दिन रेडियो सिलोनबाट *बिनाका गीतमाला* आउँथ्यो । त्यस कार्यक्रमका उद्घोषक अमिन सयानी थिए । त्यस कार्यक्रममा त्यतिखेरका लोकप्रिय हिन्दी गीतहरू बज्थे । ती गीतहरू सुन्दा आनन्द त लाग्थ्यो नै, त्यस कार्यक्रमका उद्घोषकले बोलेको सुन्दा पनि उत्तिकै आनन्द लाग्थ्यो । अमिन सयानी वास्तवमा एकदमै राम्रा उद्घोषक थिए । उनको उद्घोषणमा उनी रसिला, फूर्तिला र कलात्मक मानिस होलान् भन्ने अनुमान गर्न पर्याप्त सङ्केतहरू प्राप्त हुन्थे । त्यति बेला मलाई उनको उद्घोषण राम्रो लागेको मात्र थियो, तर यति बेला चाहिँ त्यसको सम्भनाले मलाई यस्तो विश्लेषण गर्ने ठाउँमा ल्याइदिएको छ ।

२०२७/२८ सालतिरको त्यस समयमा रेडियो नेपालबाट ध्रुव थापा र कृष्णा ताम्राकारको स्वरमा समाचार वाचन भएको सुनिन्थ्यो । अरू पनि थिए, तर मलाई ती दुई पात्रका स्वरहरू नै समाचार वाचनका लागि प्रभावकारी लागे । ध्रुव थापाको स्वरमा प्रस्टता र गम्भीरता थियो भने कृष्णा ताम्राकारको स्वर अद्वितीय किसिमको राम्रो थियो । उनको स्वरमा पारदर्शिता, मधुरता र गम्भीरता सबै थियो । 'यो रेडियो नेपाल हो' भनेदेखि 'समाचार समाप्त भयो' भनुञ्जेल कतै अड्किएको वा शब्दको उच्चारण प्रस्ट नभएको कहिल्यै अनुभव भएन । पछिसम्म पनि कृष्णा ताम्राकारको स्वरमा पारदर्शिता, मधुरता र गम्भीरता थुप्रै श्रोताले अनुभव गरेको मलाई थाहा छ । समाचारतिर त्यति चासो नराख्ने मानिसलाई पनि स्वरको शक्तिले तानेर सामाचार सुन्न बाध्य तुल्याउने स्तरको क्षमता कृष्णा ताम्राकारमा देखिन्थ्यो । तर विस्तारै उनी रेडियोबाट हराउँदै गइन् । अहिले त रेडियो नेपाल र कृष्णा ताम्राकारको सम्बन्ध निकै विगिसकेको हल्लाले पनि ठाउँ पाएको छ । सायद अब उनको जस्तो उज्ज्वल स्वरमा हामी समाचार सुन्न पाउने छैनौं ।

त्यस बेला समाचार आउनुअघि बज्ने साङ्गीतिक धुन मलाई अचेल बज्ने धुनभन्दा बढी राम्रो लागेको थियो । त्यस धुनमा एउटा लोकगीत ध्वनित हुन्थ्यो, जुन गीतलाई मेरो मनले राम्ररी ग्रहण गरेको थियो । त्यो गीतको बोल यस्तो थियोः

उकाली डचाडको चिप्लेटी दुङ्गा कान्छी मटचाड टचाड
विरह चल्दो हो कान्छी मटचाड टचाड

यो गीतको धुनलाई हटाएर पछि राखिएको धुन मलाई त्यति श्रुतिमधुर लागि रहेको छैन । मानिसहरू त्यो धुन सुनेर एकछिन टक्क अडिन्थे र त्यसपछि आउने

समाचार सुन्थे । अथवा गीतको धुन बजेपछि समाचार सुन्न मानिस प्रतिक्षित हुन्थे । अथवा त्यस धुनको आनन्दले त्यसपछि आउने सूचनाको ज्ञान लिन श्रोताले मानसिक तयारी गर्थ्यो । समाचार आउनुअघिको धुन भनेको ढोल बजाएर मानिसहरूलाई सूचनाको निम्ति ध्यानाकर्षण गर्ने वा कर्नाल बजाएर बिहाको जन्ती आइरहेको सूचना दिने प्रचलनको नवीन संस्करण हो । मलाई लाग्छ, सङ्गीत र सूचनाको सम्बन्धलाई समाचार आउनुअघिको धुनले राम्ररी व्यक्त गर्दछ ।

रेडियो नेपाल र रेडियो सिलोनबाहेक त्यस बेला नेपालीले सुन्ने रेडियो अल इण्डिया रेडियो थियो । अल इण्डिया रेडियोमा गीत र समाचार दुवै सुनिन्थ्यो । अल इण्डिया रेडियोको खर्साड प्रसारणअन्तर्गत भारतीय गोर्खा फौजमा काम गर्ने लाहुरेहरूको सन्देश यति बेला म सम्भ्ररहेको छु । भारतका विभिन्न ठाउँमा गोर्खा रेजिमेन्टमा काम गर्ने सिपाही, लान्सनायक, हवल्दार र सुवेदारहरू खर्साड रेडियोबाट नेपालका आ-आफना गाउँहरूमा आफ्नै भाषामा चिट्ठी पठाएभैं सन्देश पठाउँथे । ती सन्देशहरू रोचक र टिठलाग्दा दुवै हुन्थे । मैले ती सन्देशहरू सुनेको थिएँ र त्यति बेला तर्कना गरेको थिएँ- उनीहरूले पठाएको खबर उनीहरूका घरपरिवारले पनि यसरी नै रेडियो सुनेर थाहा पाउलान् कि नपाउलान् ? थाहा पाउने र नपाउने सम्भावना बराबरीजस्तो लागेपछि मलाई किन हो एकतमासको नरमाइलो लाग्थ्यो । त्यति टाढाबाट त्यति आश गरेर परदेशीले पठाएको खबर तिनका आफन्तले नपाउने सम्भावनाले दुःखित तुल्याउँथ्यो भने पाउने सम्भावनाले सन्देश प्रसारणमा रेडियोको महत्त्व र गरिमा आफ्नै ढङ्गले बुझेर रेडियोप्रति सम्मानभाव पैदा हुन्थ्यो ।

२०२९ सालको अन्ततिर मेरो घरमा आर्थिक सङ्कटले राक्षसले भैं मुख बाउन थालेको थियो । त्यस स्थितिमा हामीसँग रेडियोसहितको घर हुने औकात बाँकी रहेन । लगभग दुई वर्ष हाम्रो घरमा बास बसेर हाम्रो बस रेडियो हाम्रो घरबाट बाहिरियो । पिताजीले सङ्कट टार्न त्यसलाई सस्तो मोलमा बेचिदिनुभयो । त्यसपछि रेडियोसँग मेरो नजिकको नाता सम्बन्ध टुट्यो । रेडियो बेचिएको दिन मलाई लागेको नरमाइलो अहिले म ठचाक्क सम्भ्रन सकिदैन । तर मलाई थाहा छ, त्यस दिन मलाई निकै नरमाइलो लागेको थियो ।

मैजुबहालको हाम्रो घर नजिकै प्रहरी निरीक्षक भोला खनालको घर थियो । त्यस घरबाट बजिरहेको रेडियो हामी सुन्थ्यौँ । यो २०३१ सालतिरको कुरा हो । अब म रेडियोबाट मनोरञ्जन र सूचनाबाहेक शिक्षा पनि प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरा विस्तारै बुझ्ने उमेरमा पुगेको थिएँ । मलाई साहित्यमा अनुराग थियो । त्यसैले

भोला खनालको घरबाट बच्ने रेडियोमा बेञ्जु शर्माले सञ्चालन गर्ने साहित्यिक कार्यक्रम पनि बेला-बेलामा सुन्न थालें । बुधवारको दिन त्यहाँको रेडियोमा पनि रेडियो सिलोन बज्यो र म निःशुल्क *विनाका गीतमाला* सुन्न पाउँथे । अब मलाई समाचारमा पनि स्वाद लाग्न थालेको थियो र सधैँजसो 'राष्ट्रनायक श्री ५ महाराजधिराज' भन्ने वाक्यांशबाट सुरु हुने रेडियो नेपालको समाचार पनि सुन्न पुग्थे । राष्ट्रिय गीत भनेर राजा र पञ्चायतको पक्ष र प्रशंसामा तयार पारिएका गीतहरू पनि त्यस चरणमा औधी सुनियो । अब ममा राजाप्रतिको भावुकता बाँकी थिएन; त्यसैले राष्ट्रिय गीतको त्यस किसिमको संस्करणप्रति ममा वितृष्णा सुरु हुनथालेको थियो । मार्क्सवाद र त्यससँग जोडिएका अन्य विषयहरूतिर चिनाजानीको सुरुआत मैले त्यही बेलादेखि गरेको थिएँ । त्यसैले 'चौतारीमा राजा भेटियो, भञ्ज्याङमा रानी भेटियो' भन्ने खालका गीत र तिनका रचनाकारहरूको विपक्षमा म उभिँएँ । यस्तो विपक्षी भावनालाई सुदृढ तुल्याउन ममा मार्क्सवादी विचारको जति योगदान थियो, त्यत्तिकै योगदान स्तुति संस्कृतिको संवाहक रेडियो नेपालको पनि थियो भन्ने मलाई लाग्छ ।

नयाँ विचारतिर प्रवृत्त भएपछि म क्रमशः रेडियोको अविच्छिन्न श्रोता हुनबाट बञ्चित भएँ । समाचारहरू सुनिन्थ्यो, तर नियमित होइन । अखबारहरू पढ्ने उमेरमा पनि पुगिसकेकाले रेडियो सुन्ने सिलसिलाको आयतन स्वतः घट्न थाल्यो । तर २०३५/३६ सालको विद्यार्थी आन्दोलनताका मैले आफूलाई फेरि रेडियोको नियमित श्रोताको रूपमा पाएँ ।

पाकिस्तानका लोकप्रिय नेता जुल्फिकर अलि भुट्टोलाई जिया उल हकको सरकारले फाँसीको सजाय सुनाएको थियो । पाकिस्तानी सरकारको त्यस फैसलाविरुद्ध विश्वजनमतले भुट्टोको जीवन रक्षाको निम्ति आवाज उठाएको थियो । त्यस आवाजमा नेपाली विद्यार्थीहरूले पनि आवाज थपेका थिए । यी सबै प्रक्रियाहरूलाई वीवीसीमार्फत नियमितजस्तो हामीले सुन्थौँ । मेरो साथी भोला शर्माका पिताजी ध्रुव शर्मासँग उहाँकै घरमा राती राती नियमित रूपमा म वीवीसीको हिन्दी सेवा सुन्न पुगेको थिएँ । हामीले पाकिस्तानका भुट्टोलाई हाम्रै चाबहिलका आफन्तलाईजस्तै माया गरेर उनी नमरून् भन्ने कामना गर्दै नियमित रूपमा पाकिस्तानी राजनीति र विश्व जनमतको द्रन्द्लाई रेडियोमार्फत सुन्थौँ । तर अन्ततः भुट्टोलाई फाँसी दिइयो । फाँसीको फन्दामा भुण्डिनुअघि भुट्टोले भनेको भनेर रेडियोले सुनाएको थियो— "या अल्लाह मैं बेगुनाह हूँ ।"

भुट्टोको निधनपछि त्यसको प्रतिक्रियास्वरूप काठमाडौँमा विद्यार्थी आन्दोलन सुरु भयो र चर्कियो । मेरो सचेत जीवनको यो पहिलो र त्यतिञ्जेलको सबभन्दा

ठूलो आन्दोलन थियो। यस आन्दोलनले अन्तर्राष्ट्रिय प्रसारण महत्त्व पाएको थियो। वीवीसी लगायत थुप्रै विदेशी रेडियो स्टेसनबाट नेपालको यस आन्दोलनको खबर प्रसारण भएको थियो। त्यस खबरको शृङ्खलालाई साथी भोलाको घरमा उसको पिताजीसँग बसेर मैले नियमित रूपले सुनें। रेडियो नभइदिएको भए नेपालको त्यो विद्यार्थी आन्दोलनले विदेशमा पाएको महत्त्व र त्यही महत्त्वको प्रतिक्रियास्वरूप स्वदेशमा पाएको इज्जतपूर्ण समर्थनबारे मलाई ज्ञान हुने थिएन। त्यस विद्यार्थी आन्दोलनमा कुनै न कुनै रूपमा म पनि सहभागी थिएँ, तर रेडियो नभएको भए त्यत्तिले मलाई सूचना प्राप्तिको धीत मर्ने थिएन।

रेडियो प्रसारणसँग प्रत्यक्षतः जोडिएका रामकृष्ण गौतमसँग कुनै तवरले म पनि जोडिएको छु। म यहाँ त्यस प्रसङ्गलाई पनि राख्न चाहन्छु। चाबहिल चोक नजिकैको एउटा सानो चिया पसलमा अरू स्थानीय मित्रहरूजस्तै रामकृष्ण गौतम पनि भेटिनुहुन्छ। उहाँ रसिलो, फरासिलो र जण्ड मिजासको हुनुहुन्छ। उमेरले पैसट्टी नाघिसकेका तर युवकभन्दा फूर्तिला गौतमदाइ रेडियो नेपालसँगका आफ्ना अनुभवहरू बेला-बेलामा सुनाउनुहुन्छ। भक्तपुरका भाइ श्यामशरण अधिकारीको त्यस चिया पसलमा एक दिन उहाँले सत्र साल पुस एक गतेको एउटा प्रसङ्ग सुनाउनुभयो।

तत्कालीन सहायक गृहमन्त्री होराप्रसाद जोशीले गौतमदाइलाई २०१७ साल साउन १९ गते रेडियो नेपालमा समाचार वाचकका रूपमा नियुक्त गरेका थिए। त्यस बेला रेडियो नेपालमा मुरारिकृष्ण शर्मा प्रधान सम्पादक थिए। गौतमदाइलाई उपसम्पादक तथा प्रसारक पदको जागीर दिलाइएको थियो। त्यस बेला अङ्ग्रेजीमा समाचार वाचन गर्नेहरूमा तीर्थराज तुलाधर र महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका भाइ मधुसूदन देवकोटा थिए भने नेपालीमा समाचार भन्नेहरूमा प्रकाशमान सिंह, शेखर मानन्धर, विश्वनाथ विमल र रामकृष्ण गौतम अर्थात् हाम्रा गौतमदाइ थिए। यति सूचना दिएपछि, गौतमदाइले स्वाद मानेर एउटा घटनालाई यसरी सुनाउनुभयो:

२०१७ साल पुस १ गते म दिउँसो साढे दुई बजेको समाचार भन्न साढे बाह्र बजे सिंहदरवार गेटमा पुगेको थिएँ। त्यहाँको वातावरण अरू दिनभन्दा बेग्लै थियो। सिंहदरवार परिसरभित्र जानेलाई धमाधम भित्र पठाइँदै थियो, तर बाहिर निस्कन एक जनालाई पनि दिइएको थिएन। गेटमा सुरक्षाकर्मीहरू हतियारसहित थिए। म भित्र छिरेँ। वातावरण अरू दिनको भन्दा बोभिलो देखिन्थ्यो। रेडियो नेपाललाई सुरक्षाकर्मीले घेरेका थिए। त्यस बेला रेडियो नेपाल सहायक गृहमन्त्रीको नियन्त्रणअन्तर्गत पर्दथ्यो। रेडियो नेपालमा पुगेर मैले होराप्रसाद जोशीलाई भेटें। त्यसपछि, समाचार भन्ने बेलामा बिहानकै बुलेटिन मलाई थमाइयो। सुरक्षा अधिकारीले त्यसलाई हेरे र “त्यसभन्दा एक अक्षर

पनि बढी नबोल्नु” भन्ने कडा निर्देशन दिए। म निर्देशन सुनेर स्टुडियोभित्र छिरें। बन्दुक बोकेको सिपाही स्टुडियोभित्रै भनेर उभिएको थियो। किन यस्तो भइरहेको छ, मलाई केही थाहा थिएन। म डराइरहेको थिएँ। यही मनस्थितिमा समाचार वाचन गर्नथालें। समाचार भनिरहँदा घरीघरी मेरो ध्यान नजिकै उभिएको बन्दुकतिर जान्थ्यो। त्यस दिन तत्कालीन गृहमन्त्री सूर्यप्रसाद उपाध्याय र स्वास्थ्य सहायक मन्त्री द्वारिकादेवी ठकुरानीको कुनै कार्यक्रममा सहभागिता थियो। मैले विहानको प्रसारणमै पढिएका तिनै समाचार पढें र स्टुडियोबाट बाहिर निस्किएँ। बाहिर सबैतिर विशेष समाचार सुन्ने आश गरेर बसेका थुप्रै श्रोताहरू थिए। तर मैले नयाँ समाचार केही भन्न पाएको थिइनँ। बाहिरका श्रोताहरू जिल्ला परेर चूपचाप बसिरहेका देखिए। त्यसको केही समयपछि राजदरवारबाट विशेष खबर आयो। रेडियो नेपालका डाइरेक्टर सुरेन्द्रराज शर्मा र प्राविधिकहरू दरवारतिर गए। केही समयपछि महत्त्वपूर्ण शाही घोषणा हुँदैछ भनेर रेडियो नेपालबाट सूचना प्रसारण गरियो। त्यसपछि एकैचोटि राजदरवारबाट रेकर्ड भएर आएको राजाको शाही घोषणा रेडियोबाट प्रसारण गरियो। ‘अफाप सिद्ध भएको’ बहुदलीय व्यवस्थाको खारेजी र निर्दलीय व्यवस्थाको सूत्रपात हुँदाको त्यो क्षण रेडियो नेपालसँग जोडिएको मेरो विशिष्ट सम्झना हो।

गौतमदाइका यी सम्झनाले के देखाउँछन् भने राज्यले आफ्नो शासकीय सुरक्षाको निमित्त रेडियोलाई अचूक अस्त्रको रूपमा प्रयोग गर्छ र त्यस्तो अस्त्रको रूपमा रेडियोको भूमिका हाम्रो जस्तो दरिद्र मुलुकमा सर्वाधिक प्रभावशाली हुन्छ।

२०२५ साल असार मसान्तमा गौतमदाइले रेडियो नेपाल छोड्नु भएछ। तर रेडियोको समाचार नियमित सुन्ने उहाँको स्वभाव मैले प्रत्यक्ष देख्न पाएको छु। रेडियोसँग मेरो सम्बन्धको घेराभित्र गौतमदाइ पनि पर्नुभएको छ। तसर्थ, उहाँका अनुभवहरूलाई पनि मैले यहाँ उल्लेख गर्ने आवश्यकता देखें।

यहीँनेर म हाम्रा ज्ञानुदाइलाई पनि सम्झन्छु। हामीले ज्ञानु भण्डारी भनेर चिन्ने ज्ञानुदाइ मेरो सरल शुभचिन्तक र असल अग्रज हुनुहुन्छ। उहाँ रेडियो नेपालमा ज्ञानु खत्रीको नामले प्रवेश गर्नुभएको थियो। रेडियो नेपालको सुरुका दिनहरूमा उहाँ रेडियो उद्घोषक र गायकसमेत हुनुहुन्थ्यो। भैरवबहादुर थापाको सङ्गीतमा गीत गाएर रेडियो नेपालमा छिर्नु भएका ज्ञानुदाइ त्यहाँभित्र पसेपछि रेडियोको कार्यक्रम सहायकका रूपमा हरिप्रसाद रिमाल र श्यामदास वैष्णवहरूसँग काम गर्न थाल्नुभएछ। २०२० सालतिरको एउटा घटना उहाँले मलाई कुनै बेला वडो स्वाद मानेर सुनाउनुभएको थियो। त्यो यस्तो थियो:

रेडियो नेपालले त्यस बेला एउटा कवि सम्मेलनको आयोजना गरेको थियो। त्यस बेलाका ठूला कविहरू सबैले त्यस सम्मेलनमा भाग लिएका थिए। तीमध्ये लोकप्रिय कवि भूपी शेरचन पनि हुनुहुन्थ्यो। सबै कविताहरू कार्यक्रम सहायकले पढेर सेन्सर पास गरेपछि मात्रै पढ्न पाइन्थ्यो। सम्मेलनमा भूपी केही ढिलो आइपुग्नुभयो। त्यस बेला भूपीको एउटा खल्तीमा ‘पाइप’ र अर्को खल्तीमा चुरोट हुन्थ्यो। आउनेबित्तिकै

भूपीले 'ज्ञानुजी चुरोट खाउँ' भनेर ज्ञानुदाइलाई समेत चुरोट दिँदै चुरोट सल्काउनुभयो । त्यसै बेला उद्घोषकले कविता वाचनका निमित्त भूपीलाई बोलाइहाले । ज्ञानुदाइले भूपीसँग कविता मागेर सेन्सर पास गर्न भ्याउनुभएन । आउनेबित्तिकै भूपीसँग कविता मागिहाल्ने आँट पनि उहाँलाई भएन । त्यसैले उद्घोषकले बोलाउनेबित्तिकै भूपी शेरचन मञ्चमा पुग्नुभयो र कविता पढ्नुभयो:
हुँदैन विहान मिर्मिरमा तारा भरेर नगए
बन्दैन मुलुक दुईचार सपुत मरेर नगए

भूपीले यस कवितालाई रेडियोमा वाचन गरेपछि पञ्चायतले गाँजेका मस्तिष्करूमा ठूलो थप्पड र भुईँचालो गएछ । रेडियोका सबै कर्मचारी र हाकिमहरूमा हलचल भएछ । ज्ञानु खत्री अर्थात् हाम्रा ज्ञानुदाइले रेडियोका तत्कालीन डाइरेक्टर प्रकाशमान सिंह समक्ष स्पष्टीकरण दिनुपरेछ । तर जागीर भने गएन ।

त्यस घटनालाई भूपी शेरचनले थाहा पाउनुभयो र लगत्तै उहाँले रेडियोका डाइरेक्टरलाई फोन गरेर भन्नुभएछ— “प्रकाशमानजी, साथीको टोपी खाने कविता पढ्न आइन्दा मलाई नबोलाउनु होला ।”

हाम्रा ज्ञानुदाइसँग रेडियो नेपालमा रहँदाका यस्ता थुप्रै प्रसङ्गरू छन् । भूपीको कविताले उहाँको जागीर नगए पनि २०२९ सालमा भएको एउटा प्राविधिक दुर्घटनाले गर्दा उहाँले रेडियो नेपाल छोड्नुभयो । कसरी ?

त्यस बेला रामराज पौड्याल रेडियो नेपालको डाइरेक्टर जनरल भएर आएका रहेछन् । संयुक्त राष्ट्र सङ्घ दिवसको दिन थियो । त्यस दिन नेपालस्थित युएनडीपीका प्रतिनिधिको सन्देश र संयुक्त राष्ट्र सङ्घको कार्यक्रमको टेप प्रसारण गर्ने परम्परा थियो । ज्ञानुदाइ भन्नुहुन्छ— “त्यसदिन युएनडीपीका प्रतिनिधिको सन्देश रेकर्ड गर्न रामराजजीले मलाई भन्नुभयो । मैले ती प्रतिनिधिलाई स्टुडियोमा लगें । रेकर्डिङ गराएँ । त्यसपछि त्यो रेकर्डिङ सुन्न युएनडीपीका प्रतिनिधिले इच्छा गरे । त्यस बेला डाइरेक्टर रामराज पौड्याल र प्रमुख इन्जिनियर कृष्णबहादुर खत्री पनि स्टुडियोमा आए । रेकर्ड बजाइयो, तर कसको गल्लीले हो रेकर्डिङ ब्याङ्क भएछ । पछि त्यो सन्देश फेरि रेकर्डिङ त गरियो तर ... ।” यहाँनेर ज्ञानुदाइ पूर्वस्मृतिमा हराएभै हुनुभयो । डाइरेक्टर रामराजजीले त्यस प्राविधिक त्रुटिको दोष ज्ञानुदाइको स्वाभिमानलाई ठेस लाग्नेगरी उहाँमाथि थोपर्नु भएछ । त्यसको केही दिनपछि यस घटनाबारे तत्कालीन सञ्चार सचिव चित्रबहादुर केसी समक्ष ज्ञानुदाइले आफ्ना भनाइहरू राख्नुभयो र रेडियोमा काम नगर्ने फैसला सुनाउनुभयो । सञ्चार जगतमा राज्यले गरेको नियन्त्रण र त्यसभित्रका प्रशासकीय व्यवहारहरूबारे बुझ्न ज्ञानुदाइका यी अनुभवहरू उपयोगी रहेका छन् ।

तथापि ज्ञानुदाइ भन्नुहुन्छ— “रेडियोमा काम गर्न पाएकोमा म आफूलाई सौभाग्यशाली सम्झन्छु । मलाई चेतना दिने काममा रेडियोको ठूलो देन छ । यसले ममा साहित्य र सङ्गीतप्रति अनुराग बढाउन सघाएको छ । मलाई मात्र होइन समाजलाई चेतनशील पार्ने काममा रेडियोका भूमिका र महत्त्व निर्विवाद छ ।”

अब दुई प्रसङ्गहरू उल्लेखनीय छन् ।

एक, रेडियोले मलाई माओ त्से तुङको स्वर सुनाएको छ । यो २०३३ सालको कुरा हो । त्यस बेला म चिकित्साशास्त्र अध्ययन संस्थानअन्तर्गत महाराजगञ्ज क्याम्पसमा पढ्थेँ । पछि त्यो पढाइ निरर्थक भयो, तर त्यससँग माओ त्से तुङ जोडिएका छन् । म क्याम्पसबाट फर्कँदै थिएँ । विशालनगरनेर आइपुग्दा मैले नयाँ चीनका निर्माता माओको निधनको समाचार बाटैमा सुनेँ । ‘कृपु कीला-काँटा उद्योग’ लेखिएको घरबाट रेडियो नेपालको प्रसारण आइरहेको थियो र त्यसले दिउँसो चार बजेतिर प्रसारणको बीचमै माओको निधनको खबर सुनाएको थियो । त्यस क्षण पनि म टक्क अडिएर त्यो खबर सुन्दै भावुक भएको थिएँ । त्यतिञ्जेल माओ त्से तुङका दर्शनवारे पाँच कृति, येनान गोष्ठीमा साहित्यकलाबारे भाषण, चिनियाँ समाजमा वर्गहरूको विश्लेषण र केही कविताहरू पढिसकेको थिएँ । एउटा महान राजनेता र साहित्यिकारका रूपमा मात्र होइन, त्यतिञ्जेल जीवित विश्वकै सर्वश्रेष्ठ महापुरुषका रूपमा मैले माओ त्से तुङलाई बुझेको थिएँ । त्यसैले उनको निधनले मलाई भावुक बनाएको थियो र म उनीबारे सोच्दै घर फर्किएको थिएँ । त्यस दिन राती मैले बीबीसीको हिन्दी प्रसारण सुनेँ । त्यस प्रसारणमा माओको निधनको सूचना, उनको सङ्क्षिप्त जीवनी र उनका योगदानहरूको समीक्षा गरिएको थियो । त्यस बेला बीबीसीले माओको स्वरको रेकर्ड नै बजाएको थियो र म चकित परेको थिएँ । चकित किन परेको थिएँ भने लौहपुरुषजस्तो लाग्ने भव्य व्यक्तित्वका माओको स्वर अचाक्की मसिनो सुनिएको थियो । माओको स्वर त्यति बेला मलाई मैना चरीको चिरबिरजस्तो लागेको थियो । त्यो स्वर हुर्केको पुरुषको नभएर सानी बालिकाको जस्तो लागेर म चकित परें । यस घटना र अनुभवलाई म रेडियो श्रवणको विशिष्ट क्षण मान्दछु ।

एउटा अर्को घटनाले के पुष्टि गर्दछ भने राज्यसत्ताका इच्छाहरूलाई राज्यको परिधिभरि फिँजाउन वाणी दिने सर्वाधिक शक्तिशाली जीवो पनि रेडियो नै हो । २०६० साल वैशाखको अन्तिम सातातिर दुर्गम पहाडी जिल्ला रोल्पामा सुरेश ढकाल र खगेन्द्र सङ्ग्रौलासँग पुग्दा मैले माडीचौरको शीतल विहानीमा अमेरिकी राजदूत मालिनोव्स्कीका विचारहरू रेडियो नेपालमार्फत सुन्न पाएको थिएँ ।

नेपाल टेलिभिजनका निमित्त विजयकुमारले लिएको अन्तर्वार्तालाई उद्धृत गर्दै त्यहाँ रेडियो नेपालले हामीलाई मालिनोव्स्कीको विचार सुनाएको थियो । नेपालको गृहयुद्धमाथि निकै नै चासो राखेर व्यक्त भएको अमेरिकी दृष्टिकोणलाई माडीचौरमा बसेर सुन्न पाउँदाको क्षण पनि मेरालागि रेडियो श्रवणको अर्को विशिष्ट क्षण हो ।

दुई, अभेद्य जगतजस्तो रेडियो जगतमा अन्ततः म पनि आइपुगें । २०४६ सालको आन्दोलनको बेला रेडियोको एफएमबाट पुलिसका खबरहरू सुनेको क्षण पनि एउटा रोमाञ्चकारी अनुभव हो । तर म यहाँ रेडियोमा मेरो पहुँचको विषयमा केही भन्दैछु । पुलिसको खबर थाहा पाउने माध्यम बनेको एफएम रेडियो २०५४ सालपछि आम जनताको रेडियोको रूपमा धमाधम देखा पर्न थाल्यो । रेडियो सगरमाथा, कान्तिपुर एफएम र एचवीसी एफएम अहिले मैले सुन्ने रेडियोभिन्न पर्दछन् । मसँग अहिले एउटा सानो रेडियो छ । त्यसमा एएम र एफएम दुवै आउँछ । तर त्यसलाई सुन्नेभन्दा 'टाइमर' को रूपमा प्रयोग गर्ने काम मबाट बढी भएको छ । कान्तिपुर एफएमको ९६.९ मेघाहर्जमा राखेर मैले त्यसमा 'एलार्म सेट' गरेको छु । त्यसले मलाई बिहान पाँच बजे उठाइदिन्छ । त्यसले घण्टी होइन शिव गोपाल रिसालले लेख्नुभएको गीत बजाएर मेरो निद्रा तोड्छ:

प्रभात भो र रात गो
उठ्यो जुरुक्क कान्तिपुर
कान्तिपुर कान्तिपुर कान्तिपुर

कान्तिपुर गाथा सुनेर म उठ्छु र रेडियोलाई कोठैमा छोडेर मर्निङ् वाकको निमित्त निस्कन्छु । तर बाटामा थुप्रै मर्निङ्वाकरहरू सुरुमा मैले भनेजस्तै रेडियो बोकेर त्यसलाई सुन्दै हिँडिरहेका भेटिन्छन् ।

रेडियो सगरमाथा चाहिँ पहुँचका दृष्टिले बढी उल्लेखनीय छ । रेडियो सगरमाथा सुरु हुनथाल्दा त्यसलाई सघाउनुपर्छ भन्दै मित्र रघु मैनालीले त्यसबारे केही जानकारी दिएका थिए । तर त्यो रेडियो प्रसारण भैसकेर रघु मैनालीले त्यसबाट विदा लिइसक्दा पनि त्यसलाई आक्कलभुक्कल सुन्नेबाहेक लामो समयसम्म मेरो अन्य पहुँच रहेन । तैपनि म रेडियो सगरमाथालाई अन्य सबै रेडियोहरूभन्दा गुणवत्ता भएको स्तरीय प्रसारणको रूपमा बुझ्छु । अझै पनि मलाई त्यही लाग्छ । मेरो यस ठहरलाई केशवदाइले बलशाली बनाइदिनु भएको छ ।

केशव आचार्य मूलतः अर्थविद् हुनुहुन्छ। तर उहाँ ज्ञानका विविध क्षेत्रहरूमा सरोकार राख्नुहुन्छ। उहासँग म थुप्रै विषयहरूमा कुरा गर्छु। तीमध्ये सञ्चार क्षेत्र पनि एउटा हो। उहाँले पटकपटक रेडियोको महत्त्वबारे मलाई बताउनुभएको छ। उहाँ टेलिभिजनलाई भन्दा रेडियोलाई बढी महत्त्व दिनुहुन्छ। उहाँले मसँग भन्नुभएको कुरा यतिखेर म सम्झिरहेछु— “टेलिभिजनले आँखा, कान र शरीरको गतिलाई नियन्त्रण गर्छ, रेडियो त्यस्तो होइन। रेडियो लचकदार छ। यसलाई तिम्रो हिँडदाहिँड्दै पनि सुन्न सक्छौ र जहाँ पनि लैजान सक्छौ। तसर्थ रेडियोले तिम्रो गतिलाई अवरूढ पाउँदैन।”

यति भनिसकेपछि, केशवदाइ रेडियो सगरमाथाको विषयमा कुरा गर्नुहुन्छ। परीक्षण प्रसारणको बेलादेखि नै उहाँ रेडियो सगरमाथाको नियमित श्रोता हुनुहुँदो रहेछ। “रेडियो सगरमाथा किन मनपर्छ?” –एक दिन मैले उहाँलाई सोधें। मेरो प्रश्नले उहाँ उत्साहित हुनुभयो र भन्नुभयो— “काठमाडौँ उपत्यकाको स्थानीय रेडियो भए पनि रेडियो सगरमाथाले राष्ट्रिय सरोकारका महत्त्वपूर्ण विषयहरूमा कार्यक्रम प्रसारण गर्छ। त्यसरी उसले राष्ट्रिय परिवेशलाई नै सम्बोधन गरिरहेको हुन्छ। तसर्थ म रेडियो सगरमाथा मन पराउँछु।”

यति भनिसकेपछि उहाँले थप्नुभयो— “रेडियो सगरमाथाले भाषादेखि लिएर हरेक पक्षमा नेपालीपनलाई महत्त्व दिएको छ। नेपाली संस्कृति, नेपालको सुन्दर परम्परा र पर्यावरणलाई यसले आफ्नो विषयक्षेत्रभित्र पारेको छ। त्यस्तै, रेडियो सगरमाथाले नेपालको बहुजातीय स्थितिलाई ध्यान दिन्छ र आफ्ना कार्यक्रमहरूमा जातीय विविधतालाई सम्मान गर्ने चरित्र यसले ग्रहण गरेको छ।”

केशवदाइले रेडियो सगरमाथाका अन्य थुप्रै गुणहरूको पनि चर्चा गर्नुभयो र त्यसको एउटैमात्र अवगुण रहेको कुरा पनि भन्न छुटाउनु भएन। उहाँको विचारमा रेडियो सगरमाथाले राजा र माओवादीका बारेमा चाहिँ प्रस्टसँग केही भन्न चाहँदैन। नेपालको विद्यमान द्वन्द्वबारे केही बोलिहाले पनि त्यसका दुई प्रमुख र विपरीत पक्षहरूबारे मौन रहन चाहने स्वभाव चाहिँ उहाँलाई मन नपरेको रहेछ। तैपनि उहाँ भन्नुहुन्छ— “यसका विशिष्ट श्रोताहरू छन्।”

म रेडियोसँग मेरो पहुँचको कुरा गर्दै थिएँ। रेडियो सगरमाथामा म पछिल्लो पटक २०६१ मङ्सिर १९ गते पुगेको थिएँ। पर्वतीय फिल्म महोत्सवको पूर्वसन्ध्यामा वृत्तचित्र महोत्सवको महत्त्व र उपादेयताबारे विज्ञहरू नवीन सुब्बा र वसन्त थापासँग नारिएर त्यस बेला मैले पनि आफ्नो विचार व्यक्त गरेको थिएँ। त्यहाँको स्टुडियोभित्र झण्डै पौने घण्टा बसिरहँदा मैले आफूलाई निकै गौरवान्वित महसुस

गरेको थिएँ । “लौ म पनि रेडियोको निम्ति स्रोत व्यक्ति भएँ”-मलाई त्यस बेला यस्तै लागेको थियो ।

त्यसअघि चलचित्रमा सेन्सरसीपबारे प्रत्यक्ष प्रसारणमा बोल्न कार्यक्रम सञ्चालक घमराज लुईटेलको निम्तामा म त्यहीँ गएको थिएँ । मेरो साथमा सञ्चार मन्त्रालयका प्रतिनिधि, चलचित्र निर्देशक तुलसी घिमिरे र टेलिफोनबाट सहभागी नारायण पुरी थिए । नारायण पुरीको चलचित्र *आगोलाई* सेन्सरले कज्याएको विषयलाई मैले विरोध गरेको थिएँ र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको पक्षमा आफ्नो विचार राखेको थिएँ । त्यस बेला मलाई साँच्चै नै सुखानुभूति भएको थियो । त्यस्तो किन भएको थियो भने स्वस्थ कार्यक्रमहरू उत्पादन गर्ने रेडियो मनोरञ्जन, सूचना र ज्ञानको माध्यममात्र नभएर अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका निमित्त लड्ने एउटा सशक्त मोर्चा हो भन्ने मलाई बोध भएको थियो । अहिले म त्यसमा के थप्न चाहन्छु भने स्वस्थ कार्यक्रम उत्पादन गर्ने र उत्पीडित राष्ट्रको श्रोतामुखी मिजास भएको रेडियो सांस्कृतिक आन्दोलनको एउटा शक्तिशाली सेना हो । यिनै सङ्क्षिप्त सम्झना र टिप्पणीहरूसहित रेडियोसँगको मेरो सम्बन्ध-कथा यहीँ अन्त गर्दछु ।